
De schuld van het kapitaal

Marx en de mondialisering

Mensen noem elkaar geen mietje
Eenmaal zing je allemaal
Allemaal het oude liedje
't Is de schuld van 't kapitaal

Dat zong Leen Jongewaard eind jaren zestig, en velen zongen het hem na. Inderdaad, het Kapitaal - het kapitalisme, het kapitalistische systeem, of kortweg 'het systeem' - kreeg weer van van alles de schuld, variërend van de mensonwaardige arbeidsomstandigheden in fabrieken tot de armoede in de derde wereld, van wijdverbreid psychisch onbehagen tot te lage lonen, van milieuvervuiling tot de Amerikaanse oorlogvoering in Vietnam. Eén theorie, het marxisme, kon al die misstanden verklaren.

De hernieuwde populariteit die het marxisme in de late jaren zestig en het begin van de jaren zeventig bij grote groepen westerse intellectuelen en intellectuelen-in-spe verwierf is om verschillende redenen raadselachtig te noemen. Raadselachtig omdat er inmiddels immers een hele reeks van steekhoudende bedenkingen tegen de theorie was ingebracht, te beginnen met de kritiek die Bernstein al in 1899 had geformuleerd: de ontwikkeling van het kapitalisme verliep anders dan Marx had voorspeld.¹ Merkwaardig was de herleving van het marxisme ook in het licht van wat er inmiddels bekend was over de landen waar de leer (althans een versie daarvan) in praktijk was gebracht. Maar het opmerkelijkste was wel dat de theorie weer aantrekkelijker werd juist toen het welvaartspeil van de westerse arbeidersklasse tot historisch ongekende hoogten steeg, zowel in absolute zin als ten opzichte van andere klassen. In een tijd dat de klasse-ongelijkheid merkbaar verminderde, kwam een theorie die een toenemende polarisatie tussen klassen poneerde opnieuw in het centrum van de intellectuele aandacht. Terwijl het kapitalisme zijn materiële zegeningen verbreidde, werden de stemmen die opriepen tot verzet tegen het kapitalisme luider.

Toch ligt in deze paradox misschien tegelijk de sleutel tot de verklaring. Zoals vaker is opgemerkt, neemt bij achtergestelde, minder machtige groepen de neiging tot verzet toe wanneer ze aan macht winnen, wanneer hun kansen om gehoord te worden en hun verzet kracht bij te zetten toene-

men.² Eind jaren zestig gold dat zowel voor georganiseerde werknemers, die profiteerden van de economische groei en de krappe arbeidsmarkt, als voor jongeren, die met de snelle welvaartsstijging en de uitbreiding van opleidings- en beroepskansen onafhankelijker en sterker ten opzichte van ouderen werden. Het marxisme vormde een manier om aan het verzet van beide groepen uitdrukking te geven en daartussen een brug te slaan. Het bood, specifiek, hoog opgeleide jongeren een kader om de eigen verzetsdrang zin en rechtvaardiging te geven door deze te verbinden met iets van hogere orde: de strijd van de arbeidersklasse, nationaal en internationaal. Juist omdat deze jongeren ver afstonden van vakbondsonderhandelingen en moeizame partijpolitiek konden zij zich de zuiverheid van de revolutionaire theorie permitteren. Hun radicaliteit was een versterkte echo van wat er in de maatschappij gaande was en in brede kring als noodzakelijk werd geaccepteerd - vernieuwing, emancipatie, democratisering, welvaartsspreiding.³ Met het marxisme kon men aansluiten bij de vernieuwingstendenties en er tegelijk afstand van nemen waar het daadwerkelijke hervormingen betrof: dat waren maar zoethoudertjes, die weinig voorstelden of zelfs bijdroegen tot de instandhouding van het kapitalistische systeem. Men kon meegaan met de tijd en zich tegelijk van zowel gevestigde elites als de grote massa onderscheiden. Met behulp van het marxisme kon ook een verband worden gelegd met de grote strijd tegen armoede en uitbuiting in de Derde Wereld en tegen het westerse imperialisme dat zich vooral in Vietnam zo gewelddadig manifesteerde. Alles hing hier met alles samen, al was de aard van de samenhangen niet helemaal duidelijk.

De genoemde paradox wordt spiegelbeeldig bevestigd door wat zich vanaf ongeveer 1980 heeft voorgedaan: terwijl de sociaal-economische ongelijkheid toenam, de werkloosheid groeide, lonen en uitkeringen relatief en soms absoluut daalden en de kapitalistische economie een reeks ernstige recessies doormaakte, raakte het marxisme steeds meer in diskrediet. Waar vakbonden macht en leden verloren, werden zij voorzichtiger en roerden ze weer minder de trom van klassenstrijd, conflictmodel en structurele veranderingen. Waar internationaal het communisme zijn dreigende kracht verloor, verdwenen ook zijn aanhangers in het westen. En waar de machtsverhoudingen ten gunste van 'het kapitaal' verschoven, verschrompelde - op enkele academische enclaves na - de invloed van de theorie die de kapitaalsmacht centraal stelt. Opnieuw blijkt dat de aantrekkelijkheid van de marxistische theorie meer te maken heeft met sentimenten en politieke opportuniteit dan met wetenschappelijke argumenten.

Wordt het niet tijd om althans in de sociale wetenschappen Marx in ere te herstellen? Onmiskenbaar is er de laatste twintig jaar immers sprake van een toenemende macht van 'het kapitaal', of, minder reïficerend uitgedrukt, van de macht van bezitters en beheerders van grote concentraties van kapitaal ten opzichte van andere groeperingen, zoals georganiseerde werknemers en functionarissen van de overheid. Beschikking over kapitaal is weer belangrijker geworden als bron van macht en privileges. Dat gaat in tegen de reformistische visie die tot in de jaren zeventig geldigheid leek te hebben: dat met de toename van staatsinvloed het kapitalisme zich steeds meer zou ontwikkelen tot een 'gemengde economie' waarin de particuliere eigendom verregaand gereguleerd zou zijn door een op het algemeen belang gerichte overheid.⁴

De toenemende macht van 'het kapitaal' blijkt onder meer uit de groei van ondernemingen door fusies en overnames en het toenemende overwicht van grote ondernemingen in de belangrijkste sectoren van de economie. Het is een tendens die al vanaf de negentiende eeuw gaande is - daarin was Marx wèl profetisch - maar die nu een nieuwe fase lijkt te zijn ingegaan. Waar eerder industriële en financiële ondernemingen zich enigermate achter de muren van nationale economieën konden verschansen, drijft de toenemende openheid van de wereldeconomie nu tot overnames, fusies en samenwerking over nationale grenzen heen. Het is een reactie op groeiende internationale concurrentie, die daardoor weer deels ongedaan wordt gemaakt.⁵ Het toenemende gemak waarmee ondernemingen worden gekocht en verkocht maakt hun managers kwetsbaarder, maar geeft hun ook nieuwe machtskansen. Per saldo treedt hierdoor een machtsverschuiving op van kleinere naar grotere ondernemingen en van de beheerders van industrieel kapitaal naar die van financieel kapitaal. Via eigendom wordt controle verworven: van een toenemende scheiding tussen beide - tussen 'bezit en beheer' volgens de these van Berle en Means - is zeker op dit niveau geen sprake.⁶

Een andere indicatie van de groeiende macht van 'het kapitaal' hangt hiermee samen: veranderingen in de beloningsverhoudingen. Steeds duidelijker, steeds openlijker zijn grote ondernemingen gericht op maximalisering van de winst per aandeel. De tendens naar een kapitalisme waarin het belang van de aandeelhouders vooropstaat doet zich het sterkst gelden in de Angelsaksische landen, maar is ook elders waarneembaar.⁷ Ooit deed de managersideologie opgeld volgens welke de bestuurders van moderne grote NV's zich niet meer als winstbeluste kapitalisten opstelden, maar de continuïteit van het bedrijf vooropstelden en daarbij gelijkelijk rekening hielden met de belangen van personeel, aandeelhouders, consumenten en het ruimere publiek.⁸ Daar wordt nu weinig meer van vernomen.

Veranderingen in de beloningsverhoudingen komen tot uitdrukking in stijgende industriële winsten, stijgende dividenden en stijgende aandelenkoersen. Daarnaast hebben de beheerders van kapitaal, de managers van grote ondernemingen, zichzelf sinds de jaren tachtig steeds hogere inkomens toebedeeld in de vorm van salarissen, winstbonussen en aandelenopties. De lonen van gewone werknemers zijn bij deze topinkomens sterk achtergebleven. Nog groter is in de meeste westerse landen de relatieve daling van uitkeringen voor werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en ouderdom.⁹ De inkomens- en vermogensongelijkheid in de welvarende landen neemt, kortom, toe, waarbij vooral de groei van rijkdom aan de top opvalt. Zo nam in Nederland - om ons tot dit nog altijd relatief egalitaire land te beperken - het aantal miljonairs volgens schattingen van het CBS toe van 82.000 in 1991 tot 116.000 in 1995: een toename van meer dan 40% in vier jaar bij een geringe stijging van gemiddelde prijzen en lonen.¹⁰ En zo vervijfvoudigde hier in acht jaar het aantal ondernemingen waarvan de leden van de Raad van Bestuur een vaste bezoldiging van gemiddeld meer dan een miljoen gulden per jaar ontvangen: van twaalf in 1988 naar zestig in 1996.¹¹

Men zou in dit verband kunnen spreken van de toenemende macht van een financieel-economisch-bestuurlijke bovenklasse bestaande uit drie elkaar overlappende en met elkaar vervlochten groeperingen: bezitters van grote privévermogens, beheerders van omvangrijke kapitalen (bankkapitaal, verzekerings-, pensioen- en beleggingsfondsen) en bestuurders van grote niet-financiële ondernemingen. Maar deze klasse is niet scherp omlind en vloeit over in andere groeperingen - kleinere bezitters, managers op lagere niveaus en van kleinere ondernemingen - waarvan de machtskansen grosso modo eveneens zijn gestegen. De toenemende macht van 'het kapitaal' verwijst, met andere woorden, niet, en zelfs steeds minder, naar een duidelijk afgebakende klasse van kapitalisten. Naarmate aandelenbezit en eigen-huisbezit zich verder verbreiden, wordt de conservatieve droom van het volkskapitalisme meer bewaarheid. Indirekt verbreiden de aanspraken op vermogensrendementen zich nog veel verder via de deelname aan pensioenregelingen en levensverzekeringen.

De toename van ongelijkheid is dus moeilijk te vatten in het marxistische beeld van verscherping van klassentegenstellingen. Dit temeer omdat door veranderingen in de aard van de productie (vermindering van fabrieksarbeid, vervaging van verschillen tussen hand- en hoofdarbeid) steeds minder sprake is van een arbeidersklasse met herkenbare contouren.

Met de vervaging van klassengrenzen in 'objectieve' zin correspondeert een verzwakking van het klassebewustzijn, het identiteitsverlies van de

klassen *für sich*. In debatten en beschouwingen over maatschappelijke ongelijkheid en conflicten wordt - althans in Nederland¹² - van klassen nauwelijks meer gesproken. En wanneer het beeld wordt opgeroepen van een dreigende of feitelijke tweedeling van de samenleving, verwijst dat niet naar de klassieke tegenstelling tussen kapitaal en arbeid, maar naar een kloof tussen groeperingen die in marxistische zin geen klassen zijn: de zogenaamde onderklasse van langdurig werklozen annex uitkeringsafhankelijken (vergelijkbaar met het Marxiaanse lompenproletariaat) en de rest van de bevolking.

Groeiende kapitaalsmacht dus, groeiende inkomensongelijkheid zonder verscherping van klassentegenstellingen - hoe is dat te verklaren? Volgens een inmiddels tamelijk bekende en populaire verklaring ligt de basisoorzaak in 'globalisering' of 'mondialisering', de ontwikkeling naar wereldmarkten, wereldomspannende communicatienetwerken en wereldwijde organisaties, ten opzichte waarvan territoriale staten aan betekenis verliezen. Die verklaring lijkt mij in essentie juist, hoe vaag en onspecifiek de notie van mondialisering ook is en hoe gedifferentieerd de gevolgen van de processen die onder deze noemer kunnen worden gebracht ook zijn.¹³ Kapitaal (geld, waardepapieren, eigendomsbewijzen, maar ook productieveestigingen) wordt internationaal mobieler, minder territoriaal gebonden, en daardoor neemt de betekenis ervan als machtsbron toe ten opzichte van andere, meer nationaal gebonden machtsbronnen, zoals georganiseerde arbeid en het statelijk geweldsmonopolie: daar komt het, kort en schematisch uitgedrukt, op neer.

Kort en schematisch inderdaad. Een van de vragen die deze verklaring oproept is of de economische globalisering niet van veel vroeger dateert dan de toename van materiële ongelijkheid in westerse landen vanaf ongeveer 1980. Men neme de volgende citaten:

De grootindustrie heeft de wereldmarkt in het leven geroepen (...). De wereldmarkt heeft de handel, de scheepvaart, het verkeer tussen de landen een onmetelijke ontwikkeling gegeven. Deze werkte weer terug op de uitbreiding der industrie en naarmate industrie, handel, scheepvaart, spoorwegen zich uitbreidden, ontwikkelde zich in dezelfde mate de bourgeoisie, vermeerderde zij haar kapitalen.

De oude nationale industrieën (...) worden verdrongen door nieuwe industrieën (...), die niet meer inheemse grondstoffen, maar grondstoffen uit de verst verwijderde streken verwerken en waarvan de producten niet alleen in het land zelf maar in alle werelddelen worden verbruikt. In plaats van de oude plaatselijke en

nationale zelfgenoegzaamheid en afgeslotenheid treedt een alzijdig verkeer, een alzijdige afhankelijkheid van de naties van elkaar.

Dit zijn passages uit *Het Communistisch Manifest* van Marx en Engels, voor het eerst gepubliceerd in 1848.¹⁴ Onmiskenbaar gaat het hier over economische globalisering, die al in verband wordt gebracht met de groeiende macht van 'het kapitaal'.

Wat Marx en Engels in het midden van de negentiende eeuw schreven over de groei van de wereldhandel, werd door de ontwikkeling van de volgende halve eeuw alleen maar bevestigd. Omstreeks 1900 bedroegen import en export samen enige tientallen procenten van het Bruto Nationaal Product van industrialiserende landen als Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en Japan. Afgemeten daaraan, was de openheid van de nationale economieën toen in het algemeen niet kleiner, soms zelfs heel wat groter dan in 1980 of zelfs nog in 1990.¹⁵ Ook de internationale kapitaalstromen waren indrukwekkend. Zo bestond bijvoorbeeld in 1900 meer dan een kwart van het totale vermogen van de voor de successiebelasting geregistreerde nalatenschappen in Nederland uit buitenlandse effecten, een proportie die na de Eerste Wereldoorlog bij lange na niet meer bereikt werd.¹⁶

Wat Marx en Engels echter niet zagen en voorzagen, is de uitbreiding, vooral na 1850, van de staatsuitgaven en de staatsbureaucratie, en de versterking van de ideologie die die uitbreiding begeleidde, het nationalisme. 'Globalisering' ging niet gepaard met een verzwakking maar juist met een versterking van de macht van nationale staten. Hun uitgaven en ambtenarenapparaten groeiden, hun wetten en regelingen vermenigvuldigden zich, hun bevolking werd meer bij de nationale zaak betrokken. Binnen de staat - en dat was helemaal moeilijk met Marx' visie te rijmen - werden de interdependenties tussen verschillende klassen sterker en stegen daarmee de machtskansen van de leden van lagere klassen. Ze kregen meer formele rechten, ze gingen zich sterker organiseren en hun materiële positie verbeterde. In diezelfde periode - eind negentiende, begin twintigste eeuw - groeide de socialistische arbeidersbeweging, die vooral in het marxisme haar leidende ideologie ging zien. Opnieuw de paradox: in een tijd dat de ongelijkheid in macht en privileges tussen klassen enigermate begon te verminderen, won de theorie die *Verelendung* van de arbeidersklasse en steeds verdere klassenpolarisatie voorspelde aan betekenis. Het was de bloeitijd van het marxisme, waarin praktische strijdbaarheid en de verwachting van een socialistische toekomst een gelukkig verbond leken aan te gaan. De voornamelijk academische herleving van het westerse marxisme in de jaren

zestig en zeventig van deze eeuw was, om met Marx zelf te spreken, een herhaling van de geschiedenis in de vorm een klucht.¹⁷

Het nationalisme leidde in de twintigste eeuw, zoals bekend, tot twee bloedige wereldoorlogen, op de slagvelden uitgevochten door het internationale proletariaat. Terwijl zich in de Eerste Wereldoorlog de gegroeide reikwijdte van zowel nationale als internationale interdependenties manifesteerde, luidde deze oorlog tegelijk een periode in van contractie van de wereldhandel en toenemende economische autarkie van nationale staten.¹⁸ Pas na de volgende oorlog waren weer de voorwaarden voor snelle groei van internationale handel en kapitaalverkeer aanwezig, een groei die aanvankelijk, net als aan het einde van de vorige eeuw, gepaard ging met uitbreiding van staatsinvloed en staatszorg en vermindering van klassenongelijkheid.

Het ligt dan voor de hand globalisering of mondialisering als een periodieke beweging op te vatten, onderdeel van een cyclisch proces waarin perioden van expansie en contractie elkaar afwisselen.¹⁹ Maar dat gaat alleen op als mondialisering wordt afgemeten aan een of enkele simpele criteria, zoals de verhouding tussen internationale handel en nationale productie. Mondialisering in andere en ruimere zin zette zich ook tussen de beide wereldoorlogen door, zoals al blijkt uit een vergelijking tussen die oorlogen zelf - de eerste was nog voornamelijk een Europese aangelegenheid, bij de tweede waren alle continenten betrokken.²⁰ De ontwikkeling van na de Tweede Wereldoorlog en specifiek vanaf de jaren zeventigtachtig is in verschillende opzichten een heel andere dan die van de periode 1850-1914. Eén van de verschillen is de enorme intensivering van de lange-afstandscommunicatie na 1945. Een andere is de verdergaande internationalisering van het bedrijfsleven in de vorm van transnationale ondernemingen. Dergelijke ondernemingen waren er ook al voor 1914, maar in beperktere mate, en bovendien voor een groot deel gericht op landbouw of mijnbouw en gebonden aan koloniale verhoudingen. Een derde verschil, dat nauw met de andere samenhangt, is de ongekennde expansie in de afgelopen decennia van de transacties op de internationale geld- en kapitaalmarkten. En tenslotte, de huidige mondialisering vindt plaats in een heel ander politiek en economisch kader - voor wat West-Europa betreft dat van inmiddels zeer welvarende samenlevingen met uitgebreide stelsels van statelijke zorg die tot relatief egalitaire verhoudingen hebben bijgedragen. Het is in die context dat de mondialisering sinds de jaren tachtig samengaat en samenhangt met inkrimping van de staatszorg, afnemende staatsregulering van de nationale economie en toenemende economische ongelijkheid. Meer dan ooit ondervinden nationale overheden de druk van de negatieve be-

leidsconcurrentie - het beperken van uitgaven en het verlagen en hervormen van belastingen ten behoeve van het internationaal mobiele kapitaal.²¹

Het behoort, lijkt me, tot de opgaven van de sociologie deze ontwikkelingen verder te onderzoeken en zo scherp mogelijk te belichten. Daarbij kan en moet zeker ook geput worden uit de marxistische traditie. Maar dan wel met vermindering van datgene waar het marxisme van oudsher zijn identiteit aan ontleent, het idee van de zich wetmatig verscherpende klassenstrijd en het geloof in de noodzaak (in twee betekenissen: wenselijkheid en onontkoombaarheid) van de klassenrevolutie. De bezwaren daartegen die in 1970 of 1950 of zelfs al in 1900 golden, zijn nu niet minder van toepassing.

Noten

* Met dank aan Johan Heilbron en Geert de Vries voor hun constructieve commentaar op een eerdere versie, en aan Vic van de Reijt voor het verstrekken van de tekst van het lied waarmee dit stuk begint.

1. Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Berlin: Dietz, 1977 (oorspr. 1899).

2. Opgemerkt in de verklaring van sociale bewegingen en politieke revoluties. Zie bijv. Doug McAdam e.a., 'Social Movements', in: Neil J. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*, Newbury Park etc.: Sage, 1988, pp. 695-738; Rod Aya, *Rethinking Revolutions and Collective Violence*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1990, pp. 53-66; Norbert Elias, *De hof-samenleving*, Amsterdam: Boom, 1997 (1969), pp. 370-380.

3. Vergelijk voor Nederland: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995), waarin het spectrum van vernieuwingsbewegingen en -acties herleid wordt op de hervor-

mingsdrang van de Nederlandse politieke elite. In deze originele interpretatie verdwijnt het generatieconflict tezeer buiten beeld, evenals het feit dat dit conflict zo'n sterk internationaal (westers) karakter had. Vgl. Hans Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', *AST*, 20, 4 (april 1994), pp. 3-22.

4. Door economen en sociologen uitgewerkt in de convergentiethese betreffende de ontwikkeling van kapitalisme en communisme als twee varianten van de industriële maatschappij. Vgl. Clark Kerr, *The Future of Industrial Societies*, Cambridge etc.: Harvard University Press, 1983.

5. Gegevens over verschillende sectoren bij Peter Dicken, *Global Shift*, London: Paul Chapman, pp. 233 e.v. Ondanks de strategieën van afslanking (*downsizing*) en concentratie op kernactiviteiten die de laatste jaren door veel ondernemingen zijn gevolgd en ondanks de splitsing van sommige gediversificeerde ondernemingen in kleinere eenheden zet de concentratietendens zich grosso modo door. Oligopolisering is niet alleen af te meten

aan de groeiende omvang van een klein aantal grote ondernemingen per sector in termen van omzet en balanstotaal, maar blijkt ook uit toenemende samenwerking tussen deze ondernemingen voor - onder andere - de ontwikkeling van nieuwe producten. Opvallend is de trend van concentratie-en-internationalisering sinds de jaren tachtig vooral in verschillende takken van dienstverlening, zoals verzekeringen, accountancy en telecommunicatie. Vgl. Susan Strange, *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), pp. 100-109, 122-146.

6. A.A. Berle & G.C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New York: Harcourt Brace and World, 1968 (revised ed.; 1st ed. 1932). Deze klassieke verhandeling over de toenemende scheiding van bezit (formele eigendom) en beheer (macht, controle) in grote NV's richt zich uitsluitend op de verhoudingen binnen deze ondernemingen en veronachtzaamt daarmee de blijvende of zelfs toenemende betekenis van kapitaalbezit in de afhankelijkheidsrelaties tussen (financiële en niet-financiële) ondernemingen. Vgl. Linda Brewster Stearns, 'Capital market effects on external control of corporations', in: Sharon Zukin & Paul DiMaggio (eds.), *Structures of Capital* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1990), pp. 175-202; Paul Windolf, 'Die neuen Eigentümer. Eine Analyse für Unternehmenskontrolle', *Zeitschrift für Soziologie*, 23, 2 (1994), pp. 79-92. Een andere kwestie is of de door Berle en Means gesignaleerde scheiding binnen de grote onderneming zich wel verder doorzet; zie hierover het vervolg van de tekst en noot 5.

7. Het best gedocumenteerd voor de V.S.; Neil Fligstein, *The Transformation of Corporate Control* (Cambridge/London: Harvard University Press, 1990);

Beth Mintz & Michael Schwartz, 'Capital flows and the process of financial hegemony', in: Zukin & DiMaggio (eds.), 1990, *op. cit.*, pp. 203-226; Michael Useem, 'Shareholder Power and the Struggle for Corporate Control', in: Richard Swedberg (ed.), *Explorations in Economic Sociology* (New York: Russell Sage Foundation, 1993), pp. 308-334. De laatste auteur wijst op de groeiende macht van grote institutionele beleggers als aandeelhouders. In Nederland wordt deze macht nog altijd beperkt door de wetgeving inzake zg. structuur-NV's, die het hoogste gezag legt bij een onafhankelijke Raad van Commissarissen.

8. Francis X. Sutton e.a., *The American Business Creed* (Cambridge: Harvard University Press, 1956); Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry* (New York: Harper & Row, 1963).

9. Vgl. mijn beschouwing 'Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen', *AST*, 20, 2 (oktober 1993), pp. 3-42. Sinds de publicatie van dat stuk hebben de gesignaleerde ontwikkelingen zich verder voortgezet.

10. CBS, *Sociaal-Economische Maandstatistiek*, 1995/5, pp. 17-21 en 1997/6, pp. 59-66.

11. *De Volkskrant*, 6-6-1988, 26-8-1991, 3-7-1993, 26-7-1997. Dit heeft veel minder de aandacht getrokken dan de toename van de variabele beloningen. Vooral over de spectaculaire verrijking door middel van aandelenopties is de laatste tijd veel te doen geweest. Volgens een overzichtje in *De Volkskrant* (25-4-1998, p. 2) spanden in Nederland in 1997 de topbestuurders van verzekeringsmaatschappij Aegon de kroon, met een extra inkomen uit opties van 6,2 miljoen gulden per bestuurder, gevolgd door Philips (5,8 miljoen) en ING (2,1 miljoen).

12. Anders dan in Engeland, waar de klassenverschillen groter zijn en *class* nog altijd een gangbare term is om deze

aan te duiden. Vgl. Andrew Adonis & Stephen Pollard, *A Class Act. The Myth of Britain's Classless Society* (London: Hamish Hamilton, 1997).

13. Op deze gedachte is inmiddels de nodige kritiek geformuleerd; zie Paul Hirst & Grahame Thompson, *Globalization in Question* (Cambridge/Oxford: Polity Press, 1996); Paul Krugman, *Pop Internationalism* (Cambridge/London: The MIT Press, 1996); Neil Fligstein, 'Rhétorique et Réalités de la "Mondialisation"', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 119 (Sept. 1997), pp. 36-47. Terecht wijzen deze critici op onduidelijkheden en overdrijvingen in 'de retoriek van de mondialisering'. Maar voorzover zij een alternatieve verklaring proberen te bieden, wordt daarin in het algemeen toch ook weer het belang van toenemende internationale vervlechtingen verondersteld. Zo concluderen Hirst en Thompson dat 'states will come to function less as "sovereign" entities and more as the components of an international "polity"' (p. 171) en dat 'the salience and role of states has changed markedly since the Keynesian era. States are less autonomous, they have less exclusive control over the economic and social processes within their territories, and they are less able to maintain national distinctiveness and cultural homogeneity' (p. 177). Fligstein beschouwt de tendens naar 'shareholders' capitalism' als een 'Amerikaans project', dat deels een reactie vormde op de toenemende Japanse concurrentie in de jaren zeventig. Ook hier wordt impliciet naar internationale interdependenties verwezen.

14. Karl Marx & Friedrich Engels, *Het Communistisch Manifest* (Amsterdam: Pegasus, 1972, 13de druk; vertaling naar Duitse uitgave 1890; oorspr. Duitse uitgave 1848), p. 42, 45.

15. Zie bijv. Hirst & Thompson, *op.cit.* (noot 13), pp. 26-29.

16. Nico Wilterdink, *Vermogensverhoudingen in Nederland* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1984), p. 82.

17. Karl Marx, *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* (Amsterdam: Pegasus, 1970, 2e druk; oorspr. 1869, 1852), p. 19.

18. A.G. Kenwood & A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1990* (London: Allen & Unwin, 1992), ch. 14.

19. Vgl. Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century* (London/New York: Verso, 1994), en van dezelfde auteur 'Globalization and the Rise of East Asia: Lessons from the Past, Prospects for the Future', *International Sociology*, 13, 1 (March 1998), pp. 59-78. Voorts Michael Hanagan, 'States and Capital: Globalizations Past and Present', paper voor de European Social Science History Conference, Amsterdam, 5-7 maart 1998.

20. Een ander aspect van mondialisering in het Interbellum was de opkomst en verbreiding van een internationale massacultuur.

21. Een voorbeeld van aanpassing aan die druk is het onlangs door de Nederlandse minister en staatssecretaris van Financiën ingediende plan tot drastische herziening van het belastingstelsel (*Belastingen in de 21e eeuw*, Nota aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1997-1998). De noodzaak tot herziening wordt volgens de nota ingegeven door 'verdergaande Europese integratie, globalisering van de economie, de sterke groei van het gebruik van de elektronische snelweg, toenemende internationale belastingconcurrentie en de verder groeiende mobiliteit van mensen en kapitaal' (p. 4), ontwikkelingen die de effectiviteit van het bestaande belastingstelsel ondermijnen en vooral het mobiele kapitaal in toenemende mate ongrijpbaar maken. Om hieraan tegemoet te komen wordt in het voorstel de vermogensbelas-

ting afgeschaft, terwijl de belasting op vermogensinkomsten gesteld wordt op 25% bij een fictief rendement van 4% van het vermogen. Men kan dit ook begripen als een ophoging van de vermogensbelasting van het huidige tarief van 0,7% tot 1% en het afschaffen van iedere verdere belasting op vermogensinkomsten. Kapitaalinkomen wordt in dit plan

in elk geval veel lichter belast dan arbeidsinkomen. We zijn hier ver verwijderd van de motivering voor de invoering van de vermogensbelasting in 1893 (bevestigd in 1964): vermogen is, naast inkomen, een zelfstandige factor van draagkracht en dient daarom juist extra te worden belast.